

УДК 947.6:943.8«1944/1959»
ББК 63.3(4Бел)+(4Пол)
В994

Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета БДПУ

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук, прафесар Г.А. Космач;
доктар гістарычных навук, прафесар Ул.Е. Снапкоўскі

Навуковы рэдактар

кандыдат гістарычных навук В.Дз. Селяменеў

Вялікі, А.Ф.

Б994 Беларусь у савецка-польскіх міждзяржаўных адносінах. 1944–1959 гг.: манаграфія / А.Ф. Вялікі; навук. рэд. канд. гіст. навук В.Дз. Селяменеў. – Мінск: БДПУ, 2010. – 248 с.

ISBN 978-985-501-850-7.

У манаграфіі паказаны роля і месца Беларусі ў савецка-польскіх міждзяржаўных адносінах у адзін з найбольш складаных перыядаў – другой палове 40-х – канцы 50-х гг. Даследуюцца праблемы вызначэння і дэмаркацыі беларуска-польскага частку савецка-польскай дзяржаўнай граніцы, масавых перамяшчэнняў насельніцтва між БССР і Польшчай у сярэдзіне 40-х – канцы 50-х гг., беларуска-польскія міждзяржаўныя ўзаемаадносіны, станаўленне і развіццё прыгранічнага супрацоўніцтва.

Адрасуецца навукоўцам, выкладчыкам і студэнтам гістарычнага факультэта БДПУ, а таксама тым, хто цікавіцца гісторыяй беларуска-польскіх ўзаемаадносін у другой палове XX ст.

УДК 947.6:943.8«1944/1959»
ББК 63.3(4Бел)+(4Пол)

© Вялікі, А.Ф., 2010
© БДПУ, 2010

ISBN 978-985-501-850-7

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі

«Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»

А.Ф. Вялікі

БЕЛАРУСЬ У САВЕЦКА-ПОЛЬСКІХ МІЖДЗЯРЖАЎНЫХ АДНОСІНАХ. 1944–1959 гг.

Манаграфія

Мінск 2010

вартання ў Польшчу палякаў, былі выкананыя (у 1944–1946 гг. ажыццяўляліся абмены насельніцтвам паміж Польшчай і БССР, УССР і ЛітССР, а таксама дабылася частковая рэпатрыяцыя палякаў з Савецкага Саюза). І. Сталіна з былымі саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі ў гэтым пытанні больш нічога не звязвала. Аргументацыя кіраўніцтва СССР заключалася ў тым, што за дзве гады перасялення (1944–1946 гг.), тыя, хто жадаў выехаць – выехалі, а астатнія палякі, паводле заявы В. Молатава «ужо асіміляваліся ў савецкай сістэме і адчуваюць сябе ў ёй добра». Аднак, галоўнае заключалася ў тым, што Савецкі Саюз быў уцягнуты ў «халодную вайну», якая мела глабальны геапалітычны характар і ў знешнепалітычнай дактрыне Савецкага Саюза займала важнейшае значэнне. У гэтых умовах праблема савецка-польскіх адносін, а ў іх праблема рэпатрыяцыі палякаў з СССР-БССР у Польшчу, займала другараднае значэнне. Таму, палітычнае кіраўніцтва Савецкага Саюза ў 1947 г. катэгарычна адмовілася разглядаць і абмяркоўваць з польскім бокам пытанне аб масавай рэпатрыяцыі тых, хто жадаў выехаць у Польшчу. Гэта распаўсюджвалася і на індывідуальную рэпатрыяцыю. Для соцень тысяч палякаў у Беларусі савецка-польская граніца стала «непразрыстай».

Такім чынам, перасяленне польскага насельніцтва з БССР у Польшчу ў 1944–1947 гг. ажыццяўлялася ў складаных абставінах ваеннага і пасляваеннага развіцця рэспублікі, абумоўленых змяненнем яе граніцы і перадачай на карысць Польшчы часткі тэрыторыі Беларусі. Найбольшы адток польскага насельніцтва назіраўся з Гродзенскай вобласці і асабліва з Шчучынскага, Воранаўскага, Гідскага, Ваўкавыскага, Гродзенскага раёнаў, Маладзечанскай – Ашмянскага, Уежскага, Астравецкага, Смаргонскага, Баранавіцкай – Івянецкага, Стаўбцоўскага, Нясвіжскага, Навагрудскага, Полацкай – Браслаўскага, Відзаўскага, Дунілавіцкага раёнаў. Аднак гэтая тэндэнцыя адлюстроўвала асаблівасці нацыянальна-этнічнага складу гэтых раёнаў, у якіх лічбы польскага насельніцтва вагаліся ад 30 да 70 %.

Перасяленчы працэс выявіў сукупнасць фактараў, якія вымусілі палякаў пераязджаць у Польшчу. Найбольш важнымі, улічваючы асаблівасці пасляваеннага развіцця заходняга рэгіёну Беларусі, з'яўляліся сацыяльна-эканамічныя, грамадска-палітычныя, этнічныя, каліфесійныя, міжнародныя, роднасныя ды іншыя. Усе яны дзейнічалі адначасова, як паасобку, так і сукупна. Аднак асноўнымі неабходна лічыць сацыяльна-эканамічныя і грамадска-палітычныя, бо палітыка савецкай улады, створаная на стварэнне калгасна-саўгаснай сістэмы, сацыялістычных пераўтварэнні ва ўсіх сферах жыцця, дыскрымінацыйная палітыка савецкай улады да палякаў як нацыянальнай меншасці, існаванне разгалінаванай сеткі польскага падполля і г. д., аказвалі найбольш моцны ўплыў пры прыняцці рашэння аб перасяленні ў Польшчу.

У час перасялення выразна наглядаецца эвалюцыя адносін партыйнага кіраўніцтва рэспублікі да працэсу перасялення. З кастрычніка 1944 г. па краіну 1945 г. яно актыўна не кантралявала працу ўпаўнаважаных Польшчы па рэгістрацыі і перасяленні палякаў. Аднак масавая рэгістрацыя польскага насельніцтва вымусіла кіраўніцтва БССР прыняць захады па запаволенні ад'езду з рэспублікі. Пазіцыя кіраўніцтва рэспублікі з красавіка 1945 г. эвалюцыянуе ад нейтральнага стаўлення да жорсткага адміністрацыйнага кантролю за ходам перасялення, што і выявілася ў стварэнні змешаных камісій масавай праверкі рэгістрацыйных спісаў вясной-летам 1945 г.

Вынікам жорсткага кантролю з'яўлялася тое, што выехаць у Польшчу маглі толькі 45,05 % палякаў ад усёй колькасці зарэгістраваных. Колькасныя ацэнкі сведчаць, што перасяленне насельніцтва, якое ажыццяўлялася ў 1944–1946 гг., у гісторыі Беларусі савецкага перыяду з'явілася адной з самых масавых страт насельніцтва. Звыш 240 тыс. чалавек добраахвотна, без змусу прынялі рашэнне аб змяненні грамадзянства і пераяздзе на месца жыхарства ў Польшчу. Людскія страты, панесеныя рэспублікай падчас перасялення, ні колькасна, ні якасна не маглі кампенсаваць перасяленне беларускага насельніцтва ў Польшчу ў 1944–1946 гг. неабходна лічыць беззваротнымі стратамі насельніцтва, якія панесла Беларусь у час Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў. Украінскія гісторыкі яшчэ ў 1950-х гг. XX ст. прыйшлі да высновы, што ўзаемнае перасяленне насельніцтва паміж УССР і Польшчай неабходна разглядаць як страты насельніцтва Украіны ў час Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў [293, с. 17–18].

3. «Эвакуацыя» беларусаў з Польшчы ў БССР і іх сацыяльна-эканамічнае ўладкаванне ў рэспубліцы. 1944–1950-я гг.

Беларуска-польскае пагадненне ад 9 верасня 1944 г. прадугледжвала адпрацаваць эвакуацыю ўсіх грамадзян беларускай, украінскай, рускай і польскай нацыянальнасцей, пражываючых у Беластоцкім, Аўгустоўскім, Сявольскім, Шчучынскім, Ломжынскім, Высока-Мазавецкім, Бельскім, Бяла-Падляскім павятах і іншых раёнах Польшчы [...], якія пажадаюць перасяліцца з тэрыторыі Польшчы ў Беларусь» [263, арк. 1]. Для ажыццяўлення «эвакуацыі» былі створаны апараты Галоўнага ўпаўнаважанага СНК БССР, ён знаходзіўся ў Беластоку [187, арк. 148] і 12 распрадстаўніцтваў: у Аўгустове, Беластоку, Бельску, Бяла-Падлясцы, Валіпах, Замбраве, Кнышыне, Лапах, Ломжы, Ся-

мяцічах, Саколцы, Цэханаўцу [255, арк. 18]. Пазней, з-за нязначнай колькасці беларускага насельніцтва, апарат Аўгустоўскага райпрадстаўніцтва далучыў да Саколкаўскага, а Ломжынскага да Беластоцкага. Галоўным упаўнаважаным быў прызначаны І. Варвашэня, якога вясной 1945 г. замяніў І. Круглік.

У склад апарату Галоўнага і раённых упаўнаважаных СНК БССР уваходзілі 284 работнікі, якім на ўсім працягу перасялення дапамагалі праводзіць улік беларусаў і весці сярод іх агітацыйна-прапагандысцкую працу звыш 100 партыйных савецкіх работнікаў, якіх камандзіравалі ў Польшчу з ЦК КП(б)Б, СНК БССР іных ведамстваў ды устаноў, а таксама 25 работнікаў палітддзелаў 2-га Беларускага фронту [395, S. 186]. Для вядзення агітацыйна-прапагандысцкай працы на Беласточчыну была накіравана група беларускіх пісьменнікаў. М. Танк успамінаў, што « М. Лынькоў, К. Крапіва, А. Куляшоў, М. Машара і я едзем (у кастрычніку 1944 г. – А.В.) па загаду П. Панамарэнкі на Беласточчыну. [...] заданне дапамагчы ў рэпатрыяцыі беларусаў у Савецкі Саюз».

Сярод упаўнаважаных СНК БССР па перасяленні, як гэта было і ў БССР мелася значная колькасць прадстаўнікоў спецслужбаў. Так, П. Панамарэнкі пры абмеркаванні кандыдатур кіраўнікоў раённых апаратаў упаўнаважаных у Польшчы прапанаваў, каб: «калі ёсць буйны чэкіст, ён павінен быць упаўнаважаным, слабейшы – наш чалавек, партыйны работнік – намеснікам няхай будзе» [188, арк. 151]. Так, намеснікам П. Токарава, райупаўнаважанага ў Аўгустове, з'яўляўся М. Аўдашчанка – начальнік 3 аддзела 10 аддзялення 2 упраўлення НКДБ, у Лапах намеснікамі В. Нямірава з'яўляліся Б. Гітцаўскі – начальнік 4 аддзялення 2 аддзела НКДБ па Мінскай вобласці і А. Родзін – старшы аператыўны ўпаўнаважаны НКУС БССР, упаўнаважаны ў Сямяцічах І. Чувікаў з'яўляўся намеснікам начальніка 2 аддзела 2 упраўлення НКДБ [188, арк. 115, 119, 121, 123, 127]. Значная прысутнасць работнікаў спецслужбаў сярод упаўнаважаных па перасяленні беларусаў з Польшчы ў БССР з'яўлялася невыпадковай. Актыўная дзейнасць польскага падполля і шматлікіх бандыцкіх групавак, няўстойлівасць і слабасць структур ПКНВ на Беласточчыне, у шэрагу выпадкаў варожыя адносіны масовага польскага насельніцтва да беларусаў і да распачатага перасяленчага працэсу вымушалі спецслужбы арганізоўваць ахову упаўнаважаных СНК БССР, а таксама беларусаў, якія выказалі жаданне перасяліцца ў БССР, праводзіць аператыўна-чэкісцкія аператыўны супраць польскага падполля, бандфарміраванняў і г. д.

Супрацоўнікі апарату Галоўнага і раённых упаўнаважаных СНК БССР пачалі працу па ўліку, рэгістрацыі і адпраўцы беларускага насельніцтва ў Беларусь у сярэдзіне кастрычніка. Упаўнаважаныя СНК БССР у Польшчы пра-

вадзілі ўлік, рэгістрацыю і перасяленне беларускага насельніцтва без прадстаўнікоў польскага урада. Улік насельніцтва праводзіўся рознымі шляхамі. Напрыклад, у Бяла-Падляскім райпрадстаўніцтве двойчы праводзіўся дворны ўлік беларускіх гаспадарак, што давала дастаткова поўныя звесткі аб іх колькасці [236, арк. 131]. У той жа час у Лапскім упаўнаважаным СНК БССР атрымалі спісы беларусаў ад солтысаў гмін. Іх якасць правяралася выбарчым улікам беларускага насельніцтва, што вяло да пэўных хібаў пры складанні выніковых спісаў. У сувязі з гэтым неабходна пагадзіцца з вядомай гісторыка Беларасточчыны Я. Мірановіча, што «улік колькасці беларускага насельніцтва з'яўляўся надзвычай цяжкай задачай, бо адміністрацыйныя структуры польскі фарміраваліся, не хапала людзей, якія б ведалі нацыянальнае становішча, і г. д.» [463, S. 39.] Таму, дзе праводзілі ўлік беларускага насельніцтва польскія чыноўнікі, дакладнасць прадстаўленых звестак аб колькасці беларусаў залежала ад іх прафесіяналізму і добрасумленнасці. Азначым, што ў шэрагу гмін з-за актыўнай дзейнасці польскага падполля да пачатку ўліку насельніцтва немагчыма было правесці. Так, І. Круглік дакладваў П. Панамарэнку, што «ў красавіку-маі 1945 г., пасля адыцый Чырвонай Арміі з Беластоцкага ваяводства, з'явіліся арганізаваныя групы банды. Пры абстаноўцы, калі часцей Чырвонай Арміі на Беларасточчыне засталася нязначная колькасць, формы і метады работы па эвакуацыі мяніліся. Работнікі, размеркаваныя па гмінах, былі сканцэнтраваны ў паліцэйскіх цэнтрах, і выезды ў вёскі праводзіліся толькі групамі і з узброенай аховай» [252, арк. 62]. Не змянілася становішча і надалей. Так, у канцы верасня 1945 г. упаўнаважаны СНК БССР па Сямяціцкім райпрадстаўніцтве паведамляў І. Кругліку, што «у Мельнікаўскай, Клімкавіцкай, Мілейшчыцкай гмінах праца (г. зн. улік, рэгістрацыя і перасяленне насельніцтва. – А.В.) праводзілася недастаткова. Да цяперашняга часу ў Мельнікаўскай і Мілейшчыцкай гмінах упаўнаважаныя не працуюць» [236, арк. 52]. Аналагічная карціна назіралася і ў іншых гмінах, дзе праводзіўся ўлік беларусаў [264, арк. 23; 236, арк. 45]. Немагчымасць дакладнага правядзення ўліку насельніцтва адзначаў і П. Панамарэнка, які ў снежні 1945 г. паведамляў І. Сталіну, што «масава-прапагандысцкая праца, якая праводзіцца нашым перасяленчым апаратам, з'яўляецца недастатковай і праводзіцца толькі ў асобных вёсках, бо ў месцы дзейнасці банд выезд немагчымы» [255, арк. 136].

Улік і рэгістрацыя насельніцтва ўскладняліся і тым, што частка беларусаў не жадала рэгістравацца. Так, польскія гісторыкі беларускага паходжання Я. Мірановіч, Д. Сула, М. Мотас, пісьменнік С. Яновіч ды іншыя адзначаюць, што большасць беларускага насельніцтва Беларасточчыны адмаўлялася